

OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN İKTİSADİ BOYUTU

Ali Ulvi ÖZDEMİR¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu askeri ve iktisadi alanda karşılaştığı sıkıntılara paralel olarak daha sonra Modernleşme/Çağdaşlaşma olarak adlandırılacak uzun bir süreçte reform çabalarına girişmiş ve varlığını sürdürebilmek için önlemler almaya çalışmıştır. Osmanlı modernleşme sürecinin önemli boyutunu iktisadi alanda ortaya çıkan gelişmeler oluşturmaktadır. Askeri ve siyasi alanda yapılan reformlar kadar iktisadi alanda yapılan düzenlemeler de yaşanan bu tarihsel sürecin parçasıdır.

Hem bir küçülme ve dağılma, hem bir merkezileşme ve hem de dış etkilere daha çok açık hale gelinen, egemen bir devlet olma niteliklerinin giderek zayıfladığı bir süreç olarak da değerlendirilebilecek Osmanlı modernleşme süreci, aynı zamanda bir yarı-sömürgeleşme dönemi olarak da ele alınabilir. Çok katmanlı bu tarihsel akışta, Tanzimat Fermanı ile başladığı genel kabul gören siyasi-hukuki düzenlemeler dönemine eşlik eden ve 1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması ile açılan bir parantez, bu sürecin bir bakıma iktisadi boyutunu oluşturmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolunan siyasi-iktisadi ve kültürel miras, Osmanlı modernleşme sürecinin bir kalıntısıdır. Cumhuriyet Dönemi'nin daha kapsamlı ve daha derin, radikal düzenlemelerinin önemli bir parçası da bu açıdan Osmanlı modernleşmesinin iktisadi boyutunu oluşturan gelişmelere bir tepkidir ve bu süreçten alınan dersler, önemli sonuçlar doğurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Modernleşme, İktisadi Boyut, Yarı Sömürgeleşme, İktisadi Düzenlemeler

THE ECONOMIC DIMENSION OF OTTOMAN MODERNIZATION

Abstract

The Ottoman Empire, in parallel with the difficulties it encountered in the military and economic fields, embarked on reform efforts in a long process that would later be called Modernization/Contemporarization and tried to take measures to maintain its existence. The developments that emerged in the economic field constituted an important dimension of the Ottoman modernization process. The regulations made in the economic field, as well as the reforms made in the military and political fields, are also part of this historical process.

The Ottoman modernization process, which can be evaluated as a process of shrinkage and dispersion, centralization, and becoming more open to external influences, and gradually weakening the qualities of being a sovereign state, can also be considered as a period of semi-colonialization. In this multi-layered historical flow, a parenthesis that accompanies the generally accepted political-legal regulations period that started with the Tanzimat Edict and opened with the Ottoman-British Trade Treaty of 1838 constitutes, in a sense, the economic dimension of this process.

The political-economic and cultural heritage transferred to the Republic of Turkey is a remnant of the Ottoman modernization process. An important part of the more comprehensive, deeper and radical arrangements of the Republican Period was, in this respect, a reaction to the developments that constituted the economic dimension of Ottoman modernization, and the lessons learned from this process produced important results.

Key Words: Ottoman Empire, Modernization, Economic Dimension, Semi-Colonization, Economic Regulations

Giriş

¹ Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aliulviozdemir@hotmail.com, Tel: 536 647 20 80, Orcid: 0000 0001 9078 0423.

Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak modernleşme çabalarının ne zaman başladığına ilişkin bir soru doğal olarak bu ihtiyacın ilk ne zaman ortaya çıktığını saptamayı gündeme getirecektir. Buna kısaca değinirsek, Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenlerin dış dünyada olup bitenlere çok da kayıtsız kalmadıklarını ve bilgi edinmek için ille de bir felaket ya da askeri yenilgi beklemediklerini söylememiz gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabalarında ve dış dünya dinamiklerinde “yeni bir şeylerin” olduğunu düşünmelerinde etkili olan ilk olgular sanıldığı aksine askeri yenilgiler değil iktisadi gelişmelerin sonuçlarıdır. Ancak askeri yenilgiler tutum değişikliğini zorlamıştır.

Esasen Osmanlılar Hıristiyanlığa karşı olmakla birlikte batıda gelişen pek çok teknik ilerlemeye kayıtsız kalmamışlar ve bu yenilikleri ya da buluşları alıp kullanmakta tereddüt etmemişlerdir.²

Osmanlı Modernleşmesini bir bütün olarak değerlendirirken bu tanımlamanın İmparatorluğun Batı ya da Avrupa karşısında askeri yenilgilerle somutlaşan ve giderek bir var olma çabasına dönüşen önlemleri, karşı tepkileri ve bu amaçla yapılan bütün reformları içerdiğini hesaba katmak gerekir. Hiçbir reform süs olsun diye ya da moda olduğu için yapılmamış, temelde Avrupa'nın Osmanlı'yı kendi kimliğinin sınırlarını çizen bir “öteki” değerlendirmesiyle³ damgalayan bakışı etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da kendi varlığını sürdürmek ve Avrupa ile baş edebilmek için kendinden önce güçlenmiş devletlerin olduğu bir dünyada güçlenmeye ve onlar gibi olmaya çalışmıştır. Bir başka deyişle Osmanlı Modernleşmesi kendinden önce modernleşen devletlerin olduğu bir zamanda ve bu devletlerin kıyısında, kendisini yok etmeye ve Avrupa'dan kovmaya yönelik bir ideolojik bakışın karşısında gerçekleşmek zorunda kalmıştır. Modernleşme dediğimiz bir bakıma küçülen, yenilen, yarı sömürge bir ülke haline gelen ve Sevr Antlaşması ile sonlanan bir süreçte yok olmaya doğru giden İmparatorluğu ayakta tutmak için atılan adımların toplamıdır.

Bizim modernleşme, ilerleme ya da batılılaşma olarak tanımladığımız bu uzun zaman diliminin başlangıcında Osmanlı'ya “bir şeyler yapmak gerektiği” düşüncesini veren ilk olayların askeri yenilgiler olduğu genel kabul görmüştür. Bu bakımdan modernleşme çabalarının gerisinde ülkenin küçülmesini önlemek fikrinin yattığı ve bunun için de devletin güçlenmesinin şart olduğu anlayışından hareket edildiği konusunda genel bir uzlaşmadan söz

² Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 42.

³ “Bir bakıma denilebilir ki, Avrupalılık kimliğinin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin önemli bir rolü olmuştur: ‘iyi’ ile ‘kötü’ nün, ‘var’ ile ‘yok’ un ayırt edildiği gibi, Avrupa kendi karmaşık kimliğini, büyük ölçüde dine dayanarak, farklı olduğu (veya farklı olmak istediği) Osmanlı imgesinin karşısı olarak tanımlamış(tur.)” Edhem Eldem, “Osmanlı Devleti ve Fransa, 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı bir Bakış”, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.15; “...18. yüzyılda Batı'nın ulusal kimlikleri yaratılırken, filozoflar bu seyahatnamelerden yeni bir Türk imajı çıkartmışlardır. Bu Türk imajı bazı Fransız psikanalistlerin deyimiyle ve bence yerinde bir tabir ile, Batı'nın negatif kimliğini oluşturmuştur.” Zafer Toprak, **Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mayıs 1994, s.13.

edilebilir.⁴ Ancak askeri yenilgiler nedenleri çok daha kolay kavranan ve daha hızlı tepki verilen sonuçlardır. Oysa Avrupa'daki iktisadi gelişmelerin neden-sonuç olarak kavranması Osmanlı İmparatorluğu'nda çok daha geç olmuş, bir bakıma bu etkiler Osmanlı toplumsal ve özellikle iktisadi yapısında fiyat ve üretim açısından sonuçlar ürettikten çok sonra kavranabilmiştir. Buradan hareketle yapılan reform hareketlerinde dış faktörler kadar iç faktörlerin de etkili olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Son olarak günümüze kadar süren modernleşme/çağdaşlaşma/ batılılaşma sürecinin bir koşucunun tek başına zamana karşı yürüttüğü bir koşu biçiminde değerlendirilmemesi gerektiğinin altı çizilmelidir. Bu koşuda başarıyı diğer aktörlerin koşullarıyla karşılaştırmak yanıltıcı bir eksiklik izlenimi bırakır. Modernleşme ya da günümüzde küreselleşme süreci, önde giden aktörlerin arkadan gelenlerin öne geçmemeleri için her şeyi yaptıkları eşitsiz bir koşudur. Bir başka deyişle önde gidenlerin bir taraftan da koşu pistini kendileri için daha elverişli hale getirdikleri bir yarıştan söz etmek doğru olur. Bu süreçte Osmanlı reformlarının yine “varlığını korumak” kapsamında büyük devletleri kızdırmamak gibi ikincil amaçlara yönelik olarak Batı'nın kendi çıkarları için gerekli gördüğü reform taleplerini gerçekleştirmek biçiminde de ortaya çıkması çelişki değildir.

Osmanlı modernleşme çabaları temel olarak Osmanlı Devleti'nin varlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için yaptığı bütün girişimleri kapsar. Bu amaçla Osmanlı Devleti sahip olduğu geniş toprakları bir arada tutmak ve merkezden çok uzak bu topraklar üzerindeki egemenliğini korumak için türlü önlemler almıştır. Bunları genel olarak ıslahat hareketleri ya da reformlar olarak da adlandırabiliyoruz. Özünde bu çabalar başkent İstanbul'daki bürokrasinin en uçtaki topraklarda bile aldığı kararları uygulatabilmek, aradaki bağları kuvvetlendirmek için yapılmıştır. Dolayısıyla modernleşmenin bir yüzü toprak kayıplarının

⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda yenilik çabalarının nedenlerini değişik yazarlarca şöyle belirtilmiştir: “Ülkenin küçülmeye başlaması yenileşme ve Batılılaşmanın temel sebebidir.” Ahmet Tabakoğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, **Türkler Ansiklopedisi C.14**, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.369; “(Osmanlı.) askeri yenilgileri ve bunların sonucunda ortaya çıkan toprak kayıplarını, ‘düşman’ın her yönüyle üstün bir toplum olduğuyla değil de, sadece askeri teknik ve taktik öğeler açısından değerlendirilen bir ilerili (kle açıkladı)” Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, Temmuz 1995, s.125... “Gerek modern bir ordu ile, gerek bu modern orduya ek olarak teknolojik ve ekonomik kalkınmanın da sağlanmasıyla varılmak istenilen hedef ‘devletin güçlendirilmesidir.’” Levent Köker, **a.g.e.**, s.126; “Aslında, Tanzimatçı devlet adamları, ‘Islahat hareketleri’ adını verdikleri sürece ne büyük bir hevesle ve ne de büyük bir inançla girmişlerdi. Yabancı ülkelere karşı değil, kendi eyaletlerindeki ayaklanmalara karşı dahi kendini savunamaz hale gelmiş iktidarın, Avrupa'nın garantisi altında bütünlüğünü koruyabilmesi amacıyla sürüklenmişlerdi.” Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları**, İmge Yayınları, 4. Baskı, Ankara, Ekim 2010, s.110; “Türk aydını ...ölmekte olan bir imparatorluğu yaşatmak için mücadele etti.” Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler, C.1**, Tekin Yayınevi, 1. Baskı, Mart.1985, s.16; “18. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform girişimlerinin bir tek nedeni vardır; Hıristiyan Avrupa'ya özellikle Rusya'ya karşı orduyu modernleştirmek...” İber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, 29. Baskı, İstanbul, Kasım 2009, s.49; “Başlangıçta Sultanlar Batı'nın giderek artanmaydan okuyuşuna sadece modern bir ordu kurarak karşı koyabileceklerini sanıyorlardı. Ancak ondokuzuncu yüzyılda hakim sınıflar Batı'dan gelen baskıya sadece askeri araçlarla direnemeyeceklerini anladılar. Direnebilmek için, modern bir siyasal, toplumsal ve ekonomik yapı kurmak zorunda olduklarını gördüler.” Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Sarmal Kitabevi, 1994, s.10.

durdurulması çabası (ama buna karşılık toprak kayıplarının durdurulamaması) ise diğer yüzü de merkezileşme çabasıdır.⁵

Osmanlı Modernleşmesinin iktisadi boyutu, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için giriştiği bütün reform ya da yenileşme çabalarının önemli bir parçasını oluşturur. Çünkü Batı Avrupa'da feodal sistemin çözülüşü ve kapitalizmin gelişmesiyle birlikte iktisadi alanda ortaya çıkan gelişmeler, diğer reformların Osmanlı devlet ve toplum yapısında yol açtığı dönüşümlerden farklı olarak, 17.yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu üzerinde parasal ve fiyat oluşumu gibi sonuçlar üreten ya da hissedilen etkiler yaratarak toplumsal yapıyı dönüştürücü bir güç olmuştur. Niyazi Berkes'in deyişiyle bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'na (bir dalganın çarpması gibi) "çarpmış" ve özellikle Osmanlı yönetici elitini iktisadi sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda bırakmıştır.⁶ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu, toprak kayıplarını önlemek için reformlar yoluyla devlet aygıtını ve toplumsal yapıyı dönüştürecek hamleler yaparken toplumun özellikle iktisadi alanda olgusal olarak dönüşmesinin etkileriyle de baş etmek zorunda kalmıştır. Dış ticaretin gelişmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa üretiminin bir pazarı haline gelişi, özellikle gayrimüslim kesimde sermaye birikiminin oluşması sonucu ortaya çıkan hukuki ve siyasal taleplerin toplumsal bir basınç oluşturması gibi gelişmeler de önce üstten başlayan modernleşme hamlelerinin nedenlerine süreç içinde katılmıştır. Bir başka deyişle Osmanlı İmparatorluğu hayatta kalmak için iradi olarak düzenlemeler yaparken ve kendini modernleştirirken Avrupa'nın kıyısında kaçınılmaz bir biçimde toplumsal, kültürel, iktisadi ilişkilerin dönüşümünün sonuçlarıyla da yüzleşmek zorunda kalmıştır. Hiç kuşkusuz milliyetçi fikirlerin yayılması, yarı sömürge bir iktisadi sistemin oluşması, Avrupa üretimi malların pazara girişi ve yerli sanayii neredeyse yok etmesi gibi sonuçlar Osmanlı yönetici elitinin Osmanlı devlet aygıtı ve toplum üzerinde iradi ve bilinçli olarak olmasını istediği dönüşümler arasında sayılamaz. Bu sonuçlar daha çok modernleşmenin olgusal niteliğinin engellenemeyen sonuçlarıdır. Burada itici gücünün iktisadi ilişkiler olduğu düşünülürse "Osmanlı Modernleşmesi" dediğimiz sürecin iktisadi boyutunun önemi daha iyi anlaşılır.

1. İlk Parasal Etkiler ve Sistemin Bozuluşu

Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih döneminde, bir parçası olduğu Avrupa kıtasındaki diğer ülkeler gibi, para arzının sınırlılığı temel bir olgudur.⁷ Bu dönemde sınırlı değerli madenlerin korunması temel bir uygulamadır. Devletlerin büyüyen harcamalarını karşılayabilmek için uyguladığı yöntemler o dönemde birbirine benzer olup piyasadaki parayı

⁵ "Tanzimattan itibaren girişilen 'Batılılaşma' hareketlerinin amacının, *merkezi devleti kuvvetlendirme* olduğunu söyleyebiliriz." Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ocak 2001, s.14.

⁶ "17. yüzyılın başında Batı Avrupa'daki gelişmeler, siyasal alanda olaktan çok ekonomik alanda Osmanlı İmparatorluğu'na (para ve fiyat devrimi biçiminde) çarptığı halde, bunun yarattığı bunalımın bu çarpmanın sonucu olduğu 18. yüzyılın başına dek kimsenin aklına gelmemiştir." Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, Ocak 2008, s.38.

⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış**, Doğu-Batı Dergisi, Yıl 4, Sayı 17 Kasım, Aralık, Ocak 2001-2002, s.10.

toplayıp içinde daha az değerli maden olacak şekilde yeniden piyasaya sürmek şeklinde gerçekleşiyordu.⁸ Halkın elinde değerli maden miktarı yüksek eski paraları tutması yasaktı. Örnek olarak Fatih'in 1462, 1470, 1475 ve 1477 tarihlerinde tam dört kez bu yöntemle başvurduğunu aynı kaynaktan öğreniyoruz. Bu mekanizma ile örneğin 1450 yılında 100 dirhem gümüşten 278 adet akça bastırılırken 1475 de 355 ile 457 akça kesilmiştir.⁹

Bu dönemde Avrupa'daki ekonomik gelişmelerle Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı geleneksel iktisadi dinamikler farklılaşmaya da başlamıştır. Bunların en önemlilerinden birisi Avrupa'da kentlerin giderek özerk yapılar haline gelmeye başlamasına karşılık Osmanlı'da merkezi hükümetin denetimi sıkı bir biçimde sürmesidir.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun nispeten istikrarlı bir paraya sahip olduğu dönem 1585 yılına kadar sürmüştür. 1489 dan 1585 tarihine kadar akçanın gümüş içeriği sadece % 12 azalmıştı. 1585 tağşişiyle akça gümüş içeriğini bir anda %44 kaybetmiştir.¹¹ Bu tarihte İran'da da %50 oranında bir devalüasyon olduğu düşünülürse¹² bunun Batı'dan Doğu'ya doğru dalgalar olarak yayılan bir etki olduğu anlaşılır. Bu etkinin kaynağı ise Amerika kıtasının keşfi ve buradan Avrupa'ya akan kıymetli madenlerdir. 1520 ile 1620 arasındaki bir yüzyıllık süre içinde gümüş üretimi 5 katına çıkarken Avrupa'da "Fiyatlar Devrimi" denilen bir hareketle fiyatların bu periyotta %100 artmasına neden olmuştur. Ceneviz vasıtasıyla bu maden akışı Doğu'yu da etkileyerek "derin iktisadi-sosyal hareketlere yol açmıştır.¹³ Avrupa'da da paranın değerinin düşürülmesi için daha değerli metalden yapılmış, örneğin gümüş paralara bakırın karıştırılması gibi olaylar yaşanmıştır.¹⁴

Aynı nedenlerle buğday 15. yüzyıl ortasından 16. yüzyıl sonlarına kadar 10 kat pahalılaşmıştır. Yine 1460'da 15-20 akça olan bir koyunun değeri 1560'da 70-80 akçaya ulaşmıştır.¹⁵ Bu dönemdeki Celali isyanları, nüfus artışı ve giderek büyüyen yeniçeri ordusuna nakit maaş yetiştirme zorunluluğu gibi nedenler fiyat artışı etkisini besleyen diğer etkenlerdir.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetenlerin dış dünyaya giderek belirginleşen ilgilerinin kaynağı da iktisadi hayattaki bu hareketlerdir. 1583'te 3. Murat'a Kolomb'un keşfi ile ilgili bilgiler içeren *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı bir eser sunulmuştur.¹⁷ Bu dönemde Batı'da olan

⁸ İncalcık, a.g.m., s.13.

⁹ İncalcık, a.g.m., s.15; aynı konuda bkz. Oğuz Ceylan, Önsöz, M. Berlin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi**, Gündoğan Yayınları, Şubat 1999, s.23.

¹⁰ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. baskı, İstanbul, Ağustos 2015, s.44-45.

¹¹ İncalcık, a.g.m., s.14.

¹² İncalcık, a.g.m., s.17.

¹³ İncalcık, a.g.m., s.16.

¹⁴ Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık, Gündelik Hayatın Yapıları**, İmge Yayınları, 3. Baskı, Ankara, Mayıs 2017, s.414.

¹⁵ Ceylan, a.g.e., s.32.

¹⁶ İncalcık, a.g.m., s.21.

¹⁷ İncalcık, a.g.m., s.17

gelişmelerin bu örnekte olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu içinde ilgi çekmeye başladığı ve bilgilenme ve izleme açısından 18.yüzyıla doğru giderek artan bir ilginin oluştuğu görülür.¹⁸

Bütün bunların yanında padişahların tahta çıkarken Kapıkulu askerlerine ödenen paraların tutarı da giderek artmıştır. Örneğin 3. Mehmet 1595 de padişah olurken 600.000 düka altın ödemişti.¹⁹ 16.yüzyılın sonlarına doğru artan harcamalara paralel olarak ortaya çıkan bütçe açıkları 17.yüzyıl boyunca sürdü. Buna karşılık devletin gelir ihtiyacı tarımsal artığa daha fazla oranda el koymasına ve olağanüstü ve keyfi vergiler koydu.²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun artan giderlerine yetmeyen gelir ihtiyacı 1622 de vakıf gelirlerine el atılmasına kadar varacaktır.²¹ Bunun sonucu olarak da ilk aşamada paranın değeri düşürüldü. Yabancı paralar Osmanlı ülkesini kaplamaya başladı. Kısa sürede parasal sistem çöktü. 19.yüzyıla kadar da istikrarlı bir parasal sistem kurulamadı.²² Sonuçta toplumsal çalkantılar kaçınılmaz olarak ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Batı Avrupa'da özellikle teknik alanda ortaya çıkan gelişmeler bütün toplumsal-iktisadi sistemi değiştirmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi çoğu zaman sanıldığı gibi aksine Batıdaki gelişmelerin çok dışında kalan bir ekonomi değildi. Halil İncalcık'ın şu satırları bu durumu şöyle belirtmektedir:

*“Osmanlı ülkesi; Batı'daki gelişmelerin dışında değil kendini onun tam ortasında bulmuştur.”*²³

Batı ile etkileşim içinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik anlayışı neydi? Bunu kısaca Halil İncalcık şu şekilde özetlemektedir:

*“Osmanlı ekonomi felsefesi, iç pazarda mal bolluğu ve ucuzluğu öne alan ve dolayısıyla gümrük resmini asgariye indiren (1450'lerde %2, 1470'lerde %5, 16. yüzyıl sonlarından itibaren %3) bir ticaret rejimi yeğlemekte idi.”*²⁴

Bu dönemde aynı ekonominin yerini yavaş yavaş nakdi ekonomiye bırakması olgusu da yukardaki nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır.²⁵ Bir başka deyişle ihtiyaçların kısırlılığına bağlı olan kısır bir pazar, giderek paracıl bir ekonomiye doğru evrilmeye başlamıştır.²⁶ Ekonominin parasal olmayan bu niteliğinin değişmesi ve parasal bir ekonomiye dönüşmesi

¹⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, 29. Baskı, İstanbul, Kasım 2009, Giriş, s. 17

¹⁹ Ceylan, **a.g.e.**, s.34.

²⁰ Tezel, **a.g.e.**, s.53-54.

²¹ Ceylan, **a.g.e.**, s.44.

²² Tezel, **a.g.e.**, s.54-55.

²³ İncalcık, **a.g.m.**, s.21.

²⁴ İncalcık, **a.g.m.**, s.20.

²⁵ İncalcık, **a.g.m.**, s.21.

²⁶ Ancak bu evrimin çok yavaş bir gelişme olduğunu ve Cumhuriyetin ilk yıllarında bile Anadolu'nun büyük bir bölümünde kapitalizm öncesi ekonominin hakim olduğu büyük ölçüde köy yerleşimlerinde paracıl ekonominin çok cılız olduğunu hatırlamalıyız. Bkz. Timur, **a.g.e.**, s.17.

olgusu Osmanlı tarihçiliğinde aslında sık tekrarlanan bir olgudur.²⁷ Bu olgu klasik Tımar sisteminin yıkılmasına neden oldu ve “yerine devletin tarımsal vergileri iltizam usulüyle aldığı bir düzen geldi.”²⁸ Bütün bunların sonucunda Osmanlı İmparatorluğu, batıda feodalizmin çözülüşü ve yerine kapitalist bir iktisadi düzenin kurulduğu aşamada gecikmiş bir “ademi merkezîyetçi bir feodalizme” dönüşürken taşrada tarımsal sömürüye dayanan bir ayan sınıfı, özellikle büyük kentlerde de Ermeni ve Rumların başı çektiği bir gayrimüslim burjuvazi ortaya çıkmaya başladı. Bu gecikmişlik, Osmanlı İmparatorluğu’nu bütün reform çabalarına rağmen kapitalist ilişkilerin geliştiği Avrupa ülkeleri için bir geniş Pazar niteliğine itti ve giderek bir yarı-sömürge ekonomisi oluştu.

Görülüyor ki bu süreçte Avrupa’dan Osmanlı’ya doğru etki dalgaları önce iktisadi alanda etkisini göstermiş ve devletin ilk tepkisi de iktisadi alanda bazı tedbirler almak olmuştur. Ancak Avrupa’da kapitalizmi ortaya çıkartan gelişmelere uzak kalan Osmanlı İmparatorluğu’nun bu dönemde karşılaştığı sorunlar iktisadi alanla sınırlı kalmamış, modernleşmeye ayak uyduramamanın, bir başka deyişle klasik üretim tarzını dönüştürmeyi başaramamış bir iktisadi-siyasi organizma olarak kalmanın sonucu olarak gecikmeli her tedbir giderek hayatta kalma, var kalma çabasının güçsüz ve kısa vadeli aşamaları haline gelmiştir.

Bütün bu parasal hareketler ise Osmanlı Sanayi’nin Avrupa rekabeti karşısında gerileyişini getirmiştir. Bu gerileyişin temel mekanizmalarını kabaca şu şekilde özetleyebiliriz:

a) Paranın değer kaybettiği bu dönemde yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel yönetim yapısının önemli bir parçasını oluşturan tımar sisteminin devletin artan gelir ihtiyacı karşısında yetersizliği ortaya çıkmıştır.

Oğuz Ceylan bu durumu şu şekilde belirtmektedir:

*“Hükümet, para değerindeki bu düşüşe karşın kendi aldığı vergileri artırırken Tımarlıya’ya özgülediği vergiler dinsel yasaların denetimi altında idi. Bu durumda toplanacak vergiler yasayla saptanan sınırları aşamıyor, başka bir deyişle akçanın en değerli olduğu bir dönemde saptanan vergi tutarları kesinlikle değiştirilemiyordu. Bir koyun 20 akçaya satılırken alınan yarım akça vergi, koyun 100 akçaya satıldığında da, aynı kalmaması gerekirken hükümet, vergi düzenindeki karmaşık yapı ve yapılanmasından kaynaklanan değişmezlik nedeniyle bu vergileri akçanın değer düşümüne bağlı olarak artırmıyordu.”*²⁹

b) Klasik dönemde daha çok Avrupa’dan Osmanlı’ya altın ve gümüş akarken Osmanlı’dan başta koyun ve tahıl olmak üzere hammadde akışı³⁰ biçiminde olan ticaret, ülkede işlenmemiş ürün kıtlığı yaratıyordu. Aynı konuda Halil İnalcık şu örneği vermektedir:

²⁷ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Yayınları, Kasım 2001, s.12.

²⁸ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.12-13.

²⁹ Ceylan, **a.g.e.**, s.23.

³⁰ Ceylan, **a.g.e.**, s.24.

“Mesela, Selanik yünlü kumaş sanayinde bunalım, yüksek fiyat veren Batı’ya artan ihracat dolayısıyla yün fiyatlarında artış ile ilişkilidir.”³¹

Çok kısaca belirtmek gerekirse, bu dönemde Avrupa’daki para bolluğunun Osmanlı üzerinde yarattığı hammadde talebi patlamasının sonucunda oluşan enflasyon ve kıtlık, sosyal bünyeyi zayıflatmıştır. Her türlü önlem karşısında kaçakçılığın önü alınamamıştır.³²

Bu mekanizmalara ek olarak yeni ticaret yollarının keşfi, Akdeniz ticaret yolları üzerindeki denetimi ve buradan sağlanan gelirleri önemsizleştirmiştir.

2. Sistemin Çözülüşünün Sonuçları

Osmanlı klasik sisteminin gelişen yenedünya düzeni içinde sarsılması, 1683-1699 2. Viyana seferi ve Karlofça Barışı ile görünür bir sonuç üretti. Eski sistemin devamına olanak kalmayınca iltizam sistemi devreye girdi ve siyasal olarak da Osmanlı İmparatorluğu’nun ülke üzerindeki merkezi denetimi zayıfladı.³³ Sonuç olarak Avrupa’da biriken altın ve uygulanan Merkantalist (Paracı) iktisadi politika sonucunda Sanayi Devrimi’nin temelleri 1800’lere doğru yavaş yavaş atılırken Osmanlı İmparatorluğu’nda klasik düzen çözülmeye başladı. Nüfusu artmış,³⁴ kentlerdeki işsiz sayısı çoğalmış, merkezi ordusu giderek büyüyerek 100 bin kişiye yaklaşmış³⁵ Osmanlı Devleti, sıklaşan savaşlar yüzünden parasal bunalımları hızlanan bir yapıya bürünmüştür. Bu hızlanma yabancılara verilen kapitülasyonların etkisini daha da artırmış ve giderek Osmanlı İmparatorluğu’nun daha çok sömürülmesine yol açmıştır. 1740’da Osmanlı Hükümeti her padişah döneminde yenilenen Kapitülasyon uygulamalarının süresiz geçerli olduğunu kabul etmek zorunda kaldı.³⁶

1775 yılında iç borçlanma uygulaması (Esham), bir tür gelecekteki gelirlerin peşin olarak alınması uygulaması başlatıldı. Bu dönem daha çok günü kurtarma çabası olarak değerlendirilebilir. Osmanlı İmparatorluğu gelir bulmak için her türlü kaynağa saldıran bir görünümdeydi. Vergi gelirleri yetmeyince 1800’lerin ortalarından itibaren borç aranacaktı. Ancak yönetici sınıf olup biteni kavramaktan uzak, günü kurtarma peşindedir. Bu dönemde başta İngiltere’de olmak üzere özellikle pamuklu mamul üretimi, artan pazarlar dolayısıyla gelişme göstermiş ve tarihte ilk kez Batı, Doğu’ya aldığından daha fazla mal satar bir hale gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu gelişmelerin etkileri hemen görülmüştür. Nitekim içeriye akan bu ticaret anında hemen vergilenemedi. Tam tersine gümüş bolluğu üzerine klasik tedbirler durumu daha da kötüleştirdi ve altın fiyatları yükseldikçe gümüş fiyatları düştü.³⁷ Yerli sanayiler yavaş yavaş yok olmaya başladı, Avrupa menşeli mallar giderek arttı.

³¹ İnalçık, **a.g.m.**, s.21.

³² Ceylan, **a.g.e.**, s.33.

³³ Tezel, **a.g.e.**, s. 63.

³⁴ Tezel, **a.g.e.**, s. 60.

³⁵ Ceylan, **a.g.e.**, s.39.

³⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 68.

³⁷ Bernard Lewis, **a.g.e.**, s. 29.

“Örneğin 1810’dan önce İşkodra da kumaş üreten işyeri sayısı 600 iken 1810’da birdenbire 40’a, yine 1800’de Tırnova’da dokuma araçlarının sayısı 2000 iken 1830’larda bunların sayısı 200’e” indi.³⁸

Osmanlı yöneticileri bu dönemlerde zamanında Fatih’in yaptığı gibi paranın değerini düşürmek yerine asker sayısını azaltmak gibi bir tedbir uygulayamadılar. Bunun nedeni artan savaşlardır.³⁹

III. Selim döneminde artan çözüm arayışları⁴⁰ daha çok askeri düzenlemeler üzerinde yoğunlaşıyordu. Zaten Osmanlı elitlerinin, iktisadi alan gibi nedenleri ve sonuçları apaçık görülemeyen bir alanda yenilgiler ve toprak kayıpları gibi sonuçları apaçık görülen askeri alandan önce yenilik yapma gereği duymaları düşünülemezdi. Yenilgiyi, başarısızlığı ve geriliği toprak kaybı ile özdeşleştirmek ve toprak kaybı olmadığında yenileşmek için çok motive olamamak modern Türk Devletinin de dönem dönem yaklaşım tarzıdır. Bu açıdan Osmanlı reform ya da modernleşme çabaları büyük ölçüde devleti kurtarmak ve merkezi iktidarı güçlendirmek fikri çerçevesinde olmuştur. Ancak Osmanlı modernleşmesinin iktisadi boyutunun önemli niteliklerinden biri de bu dönemde belirginleşmiştir. Bunu siyasi iktidarı tutma karşılığında iktisadi olarak Batı’ya ödünler vermek biçiminde özetleyebiliriz. Bu niteliğin en önemli kavramı Yahya Sezai Tezel’in yaklaşımıyla “Komprador Hükümet” kavramıdır.⁴¹ Osmanlı hükümetleri, kendi iktidarlarının Batı tarafından bir anlamda tanınması ve kabul edilmesi karşılığında gayrimüslim ticaret gruplarının lehine ve Müslüman tüccarların aleyhine tavır almaktan çekinmemişlerdir.

19.yüzyıl başlarında nispeten güçlü bir ordunun kurulması, telgrafın yayılışı ve demiryollarının yapımı devletin taşradaki ağırlığını artırmıştır.⁴² II. Mahmut’tan beri gelişmeleri bu gerçek ışığında izlememiz gerekir. Bunun sonucu Batı’daki zenginleşmenin ve yaşamı ve yönetimi kolaylaştırıcı her türlü araç alınmış ancak zenginliğin dinamiklerinin üretilmesi için toptancı çözümler üretilenmemiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisinin çok daha önce Endüstri Devrimi’ne kalkışan Batı devletlerinin bu gelişmede yer almayan Osmanlı İmparatorluğu’nu bir pazar olarak görme aşamasında Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi olarak kendini toparlamak için adım atmaya kalkışmasıdır. Bu sonuçları olan bir gecikmedir ve Osmanlı İmparatorluğu’nu süreç içinde Avrupa karşısında bir “Yarı Sömürge” durumuna düşürmüştür.⁴³

Bu tarihsel gecikmişlik Osmanlı iktisadi modernleşmesini, daha gelişmiş ekonomilerin pazar arayışlarına karşı koyma gibi bir zorlukla baş etme ile özdeşleştirmiştir. Yani gelişme

³⁸ Ceylan, **a.g.e.**, s.51.

³⁹ Lewis, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁰ “3. Selim, yenilgi öğretmenden en soyut dersi çıkaran, bir büyük aydın ve ilk ciddi yenilikçi oldu.” Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler, C.1**, s.27.

⁴¹ Tezel, **a.g.e.**, 71.

⁴² Şevket Pamuk, “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı 17, s.37.

⁴³ Tezel, **a.g.e.**, s.72-76.

ve zenginleşme değil varlığı koruma dürtüsü bütün modernleşme çabalarına temel olmuştur. Avrupa'nın belli başlı ekonomilerinin bu pazar arayışlarına karşı kendi sanayisini koruma çabaları güdük kalmıştır. Bir tür dışa kapalılık Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya yakınlığı yüzünden zaten sonuç veremezdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1827'de İngiltere'den ithalatı 535.452 sterlin iken 1830'da %252 artışla 1.205.942 sterlin olurken, 1835'de 1.575.936 sterline yükselmiştir.⁴⁴ Bu rakam 1838'de 2 milyon sterline yaklaşacaktır. Bu Osmanlı ekonomisinin gelişen Batı ekonomisinin tam bir uydusu durumuna gelmesidir. Trajik biçimde Osmanlı'nın iktisadi alanda yaptığı düzenlemeler bu kötü durumunu daha da kuvvetlendirici sonuçlar yarattı. Bu dönemde siyasi olarak Rusya ve örnek olarak Mehmet Ali Paşa gibi tehditlere karşı koyabilmek için İngiltere'nin reform, aslında sömürgeleştirmeyi kolaylaştırıcı isteklerine karşı koymak daha da zorlaştı. Böylece her türlü Batı yardımının bedeli ekonomik oldu. Bir süreden sonra da iktisadi alanındaki çabalar gelir elde etme çabasıyla borç ödeyebilme çabasına dönüşecek ve ekonomik sömürgeleşme ivme kazanacaktır.

3. Osmanlı Devletinde Modernleşme Sürecinde Yapılan İktisadi Düzenlemeler ve Ortaya Çıkan Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlarının bir nedeni de daha önce belirtildiği gibi dış güçlerdir. Osmanlı İmparatorluğu kimi zaman daha güçlü batıya karşı yatıştırıcı politikaların bir parçası olarak kendisinden istenen reformları yaparken, bir taraftan da reformlara destek için aynı güçlere, özellikle borçlanabilmek için başvurmak zorunda kalıyordu. Şevket Pamuk bu durumu şöyle belirtir:

“Merkezi devletin reformlar yoluyla güçlenme ve imparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma çabalarının çok önemli ve kendi çelişkilerini beraberinde getiren bir diğer boyutu daha vardır. Taşradaki unsurlar karşısında merkezi devletin gücünü artırmak, orduyu ve maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda, Osmanlı yöneticileri Avrupalı devletlerin desteğine başvurmak zorunda kalmışlardır. Gerçi Avrupa devletleri reformları destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformları ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının çok önemli bir parçası olarak görüyor ve bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak, Avrupa devletleri reform girişimlerine sağladıkları askeri, siyasi ve mali destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa daha fazla açılmasını doğrultusunda taleplerde bulundular, baskı yaptılar. Böylece reform girişimleri, ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle birlikte yürüdü.”⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İktisat alanında yapılan reformların ya da düzenlemelerin arkasında tıpkı siyasi alanda devlet tarafından yapılan düzenlemelerde olduğu gibi Avrupa'da ortaya çıkan gelişmelerin ve bu gelişmelerin yarattığı bir güçlülük-güçsüzlük

⁴⁴ Ceylan, a.g.e., s.54.

⁴⁵ Pamuk, a.g.m., s.37.

yüzleşmesi vardır dersek yanlış olmaz. Osmanlı İmparatorluğu güçsüz olan taraftır. Dolayısıyla bir taraftan güçlenmek için reformlar yaparken bir taraftan da Avrupalı büyük devletleri yatıştırmak zorundaydı. Bu tutum Modernleşme sürecini, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli Avrupa'ya ödün veren, Avrupa'nın taleplerine ve baskılarına daha açık olduğu bir sürece dönüştürmüştür. Özellikle iktisadi alanda Avrupa'nın talepleri Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi kaynaklarına daha rahat erişebilmek ve Osmanlı ülkesini kendi sanayi üretimi için pazar olarak kullanmak gibi iki amaç temelinde gelişmiştir. Bir tür yarı sömürge statüsünün olgunlaşması demek olan bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile iktisadi bütünleşmesi hızlanmış ve giderek devletin kendi düzenlemeleri dışında, Osmanlı modernleşmesinin iktisadi ve toplumsal açıdan yapısal/olgusal dönüşümü boyutu belirginleşmiştir. Bu durumu İlber Ortaylı Kastamonu Vilayeti özelinde süreci değerlendirdiği bir makalesinde şöyle belirtir:

“Ondokuzuncu yüzyılda Türkiye limanlarının bazıları önemli değişimlere uğradı. Bu değişim daha çok, bu limanların hinterlandındaki (ardülke) tarımsal faaliyetlerin ve zanaat üretiminin Avrupa endüstri bölgesinin ihtiyaçlarına yönelen yapısal değişmeye girmesinden ileri geliyordu. Tarımsal faaliyetin konusu olan ürün çeşitleri ve bunun yanıbaşında kentlerdeki geleneksel el zanaatı, bu dış ticaretin taleplerine cevap verecek bir çeşitliliğe ve üretim yapısına geçmekteydi. Bu limanların başında Selanik, İzmir, Beyrut gibi özellikle ön planda Batı pazarlarıyla bütünleşen liman şehirleri ve onların hinterlandını saymak mümkündür.”⁴⁶

Açıkça demek oluyor ki özellikle liman kentlerinden içeriye doğrun uzanan bir İktisadi-sosyal ve giderek kültürel bir bütünleşme vardır. Türkiye'nin günümüze kadar gelen kıyıları ve iç bölgeler arasındaki yapısal ve kültürel-siyasal farklılığın ipuçlarını bu dönem başlayan iktisadi ilişkilerde aramak mümkündür. Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme kapsamında iradi olarak devletin yaptığı birçok düzenleme dışında bu düzenlemelere zorlayan ve bu düzenlemelerin kolaylaştırdığı olgusal anlamda gelişen modernleşmenin izlerini bulabiliyoruz. Dolayısıyla özellikle 19. yüzyıl boyunca Devletin giriştiği iktisadi düzenlemelerin dışında da iktisadi-toplumsal bir başka dönüşüm boyutu söz konusudur. Bu dönemde devletin aldığı önlemleri, yaptığı düzenlemeleri hiç yoktan bir iradi düzenlemeler bütünü olarak değil, olgusal olarak Avrupa'da başlayan hammadde ve pazar taleplerinin Osmanlı'ya yansımalarının ürünleri olarak da görmek gerekir. Dolayısıyla bu dönemdeki bütün düzenlemeler yaşanan tarih açısından bir neden ya da harekete geçirici bir etken olmanın yanı sıra tüm dünyada başlayan Avrupa merkezli sanayileşme ve bol üretim sürecinin sonuçları ve zorlamaları olarak da düşünülmalıdır.

3.1. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret (Balta Limanı) Antlaşması

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik dönüşümünün ya da yarı sömürge bir ekonomiye dönüşümünde dönüm noktası İngiltere ile imzalanan 1838 Ticaret Antlaşması'dır. Tarihin bir

⁴⁶ İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Turhan Kitabevi, İkinci Baskı, Nisan 2004, s.105.

ironisi olarak 24. Ocak 1980 kararlarını 12. Eylül 1980 darbesinin izlemesine ve benzer olarak, 1838 Antlaşmasını da 1839 Tanzimat düzenlemeleri izleyecektir. Dolayısıyla iktisadi reform anlamında dönüştürücü her hareketin bir süre sonra destekleyicisi ya da yararlanıcısı gruplar lehine siyasi düzenlemeleri gündeme gelmiştir. Bu açıdan ülkemizde bir sürekliliğin yaşandığından, bir kuralın varlığından bile söz edilebilir Bu dönemde Osmanlı reformistlerinin zihin dünyalarında Batı karşısında varlık-yokluk korkusunun çok belirgin bir biçimde var olduğunu unutmamak gerekmektedir. Verilen ödümler de kişisel ya da sınıfsal çıkarın eseri değildir. Daha çok büyük devletlerin ya da Batı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na çullanan akbabalar gibi davrandığı söylenebilir. Reformlar bir taraftan güçlenmek, bir taraftan da “sorun çıkartmamak” ya da “bahane yaratmamak” amaçlıydı.⁴⁷

Oğuz Ceylan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde Batılı büyük devletlerin isteklerine direnemediği ve bu devletlerin gelişen pazar ihtiyacı karşısında iktisadi açıdan ve giderek siyasi yönden bir yarı-sömürge olmaya doğru gittiği bu süreci kısaca değerlendirirken “Sömürü” sözcüğünü açıkça kullanır:

“1838 oluşumu yaklaşırken İngiltere Osmanlı Devleti üzerindeki ‘SÖMÜRÜ’ ortamının düzenlemeleri bitmek üzeredir... Batının isteklerine bir süre direnen Osmanlı Devleti bir yanda Mehmet Ali Paşa ile uğraşırken bir de İngilizleri gücendirmemek için Reşit Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısında 1838 antlaşmasını onaylamak zorunda kalır.”⁴⁸

Bu konuda Sina Akşin de Osmanlı İmparatorluğu'nun reform adı altında yaptığı düzenlemelerde benzer yaklaşım getirir. Sina Akşin'in tercih ettiği sözcük “bağımlılaştırma” olsa da bu sözcüğün yine Yarı-Sömürge bir ülkeyi işaret ettiği açıktır:

“Osmanlı Devleti III. Selim ve II. Mahmut döneminde yaptığı bazı ciddi silkinme çabalarına rağmen, Avrupa'nın yeni dinamik gücü karşısında tutunama(mıştı.) Daha başarılı atılımlar yapan Mehmet Ali Paşa Mısır'ının karşısında, ülkesini koruyabilmek için bağımlılaştırmanın kabulü demek olan Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'ni yapmak zorunda kalmıştı.”⁴⁹

Oğuz Ceylan 1838 antlaşması hakkında şöyle devam ediyor:

⁴⁷ “Engelhart'ın haber verdiği göre, 1830 yılında, Rusya seyahatinden dönen Donanma Komutanı Halil Paşa, Avrupa modeline göre reformlar yapılmazsa, ‘toptan’ Asya'ya göç etmemiz gerekeceğini şimdi daha iyi anlıyorum’ diyordu. (Ed. Engelhart, **Tanzimat**, Türkçe çeviri, İstanbul, 1976, s.10) Tanzimat'ı yalnızca bir Batı'dan esen rüzgar ve büyük devletler diktası olarak anlayanlar için, böyle anlayanlar çoğunluktur, Halil Paşa'nın sözünün arkasındaki gizi hissetmemek imkansızdır..., Küçük Kaynarca utancı sadece Üçüncü Selim türünde aydın ve yenilikçi bir sultanı tahta çıkarmakla kalmıyor ve aynı zamanda, büyük devletlere, Türkiye'yi, yeniden Asya'ya sürme programı ilham ediyordu. Büyük Napolyon komutasındaki Fransız kuvvetlerinin, 1798 yılında Mısır'a çıkışları bunun pek güzel bir kanıtıdır...; on dokuzuncu yüzyıl başlarken, Osmanlı elitine çıktıkları topraklara geri dönme korkusu düşmüştü.

Paşa bu korkuyu dillendiriyor; 1830 yılında, büyük devletlerin politika değişikliği nedeniyle bu korku biraz uzaklaştırılmış olsa da, Tanzimat'ın temel dinamiğinin, Osmanlı elitindeki yok olma korkusu olduğunu görmezlik edemeyiz.” Yalçın Küçük, **Tekeliyet**, Yazı-Görüntü- Ses Yayınları, Kasım 2000, s.21-22.

⁴⁸ Ceylan, **a.g.e.**, s.54

⁴⁹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.21.

“1838 anlaşması ile tekel uygulaması kaldırılır, bu uygulama devletin, ekonomik etkinlikte üstlendiği gelir sağlayan, tekelci nitelikte denetim yetkinliklerini de içermekteydi. Bu yetkinlikler, tüm tekelci uygulama, yabancı tüccarlar için yok sayılır. Osmanlı iç sanayinde yerli bir ürünün bir kentten ötekine geçmesi % 12-%50 arasında vergiye bağlıyken, anlaşma uyarınca, yabancılar Türkiye’ye getirdikleri ürünlere yalnızca % 3 gümrük vergisi öderler. Ayrıca yabancı tüccarlar salt dışardan getirdikleri ürünleri değil, yerli ürünleri de bir kentten başka bir kente, üstüne üstlük koşulsuz olarak satabilirlerdi.” Bu derece ticaret serbestisi İngiltere’nin kendisinde bile yoktu ve dışalım sınırlamaları ancak büyük toprak aristokrasisine karşı dışardan ucuz tahıl ürünleri getirerek ekmek fiyatlarını düşürmek isteyen tekelcilerin zorlamasıyla 1846 yılında kaldırılabilmişti. 1838 antlaşması ise bundan 8 yıl önce yürürlüğe konulmuştu.

Kendi gümrüklerini dışarıya karşı sıkı bir biçimde koruyan İngiltere’nin, gümrükleri açmayı çağın bir gereği olarak Osmanlı Devleti’ne benimsetmesi, Osmanlı ekonomik düşün aymazlığının 19. yüzyıla taşan bir başka görüntüsüdür. Dış korumayla gelen batı anamalcı düzen, gözünü diktiği Osmanlı ülkesinde tüm düzenlemelerini bitirmek üzereydi.⁵⁰

Daha sonra diğer Batı ülkeleriyle de benzeri imzalanan 1838 antlaşması, özetle “güç ögesinin belirlediği bir fiyat mekanizmasından pazar göstergelerinin yönlendirdiği bir piyasa düzenine geçişin dönüm noktasıdır.”⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk banka kurma girişimi de bu yıl gündeme gelir. Fakat bu fikir gerçekleşemez. “Kısa bir süre sonra Batı anlamında ilk kredi kurumları Osmanlı topraklarında faaliyete geçer.”⁵²

İngiltere’nin dönemin en güçlü devleti olması dolayısıyla, İngilizlerin Osmanlı Devleti üzerindeki gücünü ortaya koyan 1838 antlaşmasının en önemli nedeni, yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasıyla başlayan bir süreçte Yunan İhtilali’nin başarıya ulaşmasının ardından ortaya çıkan Mehmet Ali Paşa isyanıdır. 1838 antlaşması, bu isyanın bastırılmasında yardımcı olan İngiltere’ye verilen bir karşılıktır. İngiliz ürünlerine Osmanlı pazarlarını açan bu antlaşmanın kısa ve uzun vadede etkileri ile yerel sanayiler yok olmaya yüz tuttu.⁵³ Bu antlaşma ile yabancı

⁵⁰ Ceylan, a.g.e., s.56-57.

⁵¹ Zafer Toprak, (Hazırlayan: Sina Akşin) **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, 1600-1908, Milliyet Yayınları, Tarihsiz, s. 222.

⁵² Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.222.

⁵³ “Bu büyük adımın gerek kısa, gerekse uzun vadeli etkileri Balkanlar, Anadolu, Suriye ve daha sınırlı olarak Mısır’daki tekstil sanayilerinde hissedildi. Sonunda bunlar yok oldu... Mahmut iyi niyetliydi; ancak reformları aslında Osmanlı üretim sistemini alt üst etti. Merkezi bir vergi sistemi getirmeye yönelik radikal (fakat başarısız) çabalarına rağmen, devlet geliri çok az artı... Esasen kaynak arayışlarının tarihi daha eskiye gider. Örneğin ümitsizce kaynak arayışı içinde olan 2. Mahmut, zengin Hristiyanlar için cizyeyi 1804’te 12 kuruştan 1824’te 24 kuruşa ve 1834’te de 60 kuruşa çıkardı. Ortalama bir refah düzeyine sahip olanlar için 3 kuruştan 15’e çıktı. (Yükseliş enflasyonu yansıttığı için, Sultan, bu verginin aslında aynı kaldığını iddia etti.) Cizyeye yüklenmek bir zorunluluk haline gelmişti, çünkü Osmanlı’nın geleneksel zenginlik kaynağı (toprak) beklenen düzeyde gelir sağlayamaz olmuştu. Büyük miktarda arazi parçaları eski sahiplerinin terk edışı yüzünden işlenmiyordu. Bunlar ya mera olarak işe yarıyordu ya da çoğunlukla hiç kullanılmıyordu. Mahmud’un ayanları ortadan kaldırması ve vakıfların merkezleştirilmesi yerel zirai yönetim ağını sarsmış ve tarım/toprak ilişkilerinde bir kopma yaratmıştı.” Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Yayınları, 2002, s.89.

tüccarlar yerli tüccarlar karşısında çok avantajlı duruma geçtiler. Çünkü yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederken yabancı tüccarlar bu vergileri ödemeyecekti. Yine antlaşma gereği Osmanlı Devleti bağımsız bir dış politika izleyebilme olanağını yitirdi.⁵⁴ 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması her ne kadar tek başına Osmanlı üretim ve ticaret ilişkilerinin gelişimini önleyen bir antlaşma olarak ele alınamasa da yarı-sömürgeleşme ve dışa bağımlı bir üretim sürecinin oluşmasında etkili olan gelişmelerden biri olduğu söylenebilir.

3.2. Siyasi ve İktisadi-Mali Dönüşüm

Tanzimat dönemi kapitalist sisteme geçiş sancılıyla örülü bir dönemdir. Vakıfların özel mülk sistemine doğru evrilisinin önündeki ulema engeli ve Osmanlı bürokrasisinin kapitalizmin nimetlerinden yararlanmak isterken kendinden güçlü sınıfların gelişimine izin vermeme eğilimi, reformların sonuç vermesini bu dönemde geciktirmiştir. Ancak Tanzimat, *“Osmanlı İmparatorluğu’nun sömürgecilerin sağmal ineği durumuna gelmesi için tüm koşulları bilemeden de olsa yerine getirir.”*⁵⁵

Tanzimat Fermanı, dünya ekonomisi içinde bugünün küreselleşme sürecine benzer bir biçimde, Osmanlı ekonomisini, gelişmiş sömürgeci ekonomilerin çıkarlarına uygun bir dönüşüme zorlayarak *“Çevre (ülke)”* konumunu belirginleştirdi.⁵⁶ Lonca sistemi büyük yara aldı. Türk parası sürekli değer kaybetti. Paradoksal olarak Osmanlı Devleti’nin reform adı altında attığı her adım devletin daha da güçsüzleşmesine ve batıya daha da bağımlı hale gelmesine yol açtı.⁵⁷

Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu kendi iktisadi bağımsızlığını hızla yitirirken, yeniden güçlenmek ve kendi çıkarlarını korumak için kullanacağı katma değeri yüksek ürünler üretmek, gümrük vergilerini belirlemek, gelir yaratmak gibi ekonomik araçlar üzerindeki egemenliğini de terke zorlanmıştır.⁵⁸

⁵⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Şubat 2022, s.17.

⁵⁵ Ceylan, **a.g.e.**, s.57.

⁵⁶ Ceylan, **a.g.e.**, s.57.

⁵⁷ *“Merkezi devletin gücünü artırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri merkezi devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır. Tanzimat ve sonrasındaki reformların bu çelişkili niteliğini merkezi devletin Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için attığı hemen her adımda görmek mümkündür. Örneğin 1856 yılında Islahat Fermanı’yla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında da yabancıların İmparatorluk’ta toprak satın almalarına izin verilmekteydi. Bu ödünleri verirken Osmanlı yöneticileri, atılan adımların uzun dönemli iktisadi sonuçlarından çok, Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladıkları siyasi ve mali desteği düşünüyorlardı.”* Pamuk, **a.g.m.**, s.39; *“Bu somut tedbirler, Osmanlı ıslahatlarının ekonomik bağımlılığı pekiştiren birer çerçeve oldukları konusundaki kanımızı güçlendirmektedir.”* Tefik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, 1839-1950, İmge Yay. 2.Baskı, 1999, s.21.

⁵⁸ *“(Tanzimat yöneticilerinin) uygulamaya koyduğu ekonomik politikalarının ilk amacı Avrupa ile ticareti geliştirmeye yönelikti. Örneğin temel işlevi Osmanlı dış ticaret prosedürlerini Avrupalılarınla senkronize etmek olan Avrupa ticaret kanunlarının yürürlüğe konması gibi tedbirler, Osmanlı iç ve dış ticaretini serbestleştiren daha önceki uygulamaları takip ediyordu. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu endüstrileşmiş milletlerin mamül mallarına karşılık hammadde ihraç eden bir devlete dönüştü.”* Karpat, **a.g.e.**, s. 92

Osmanlı ekonomisinin bir yarı sömürgeye dönüşümünün başında, II. Mahmut döneminde, ekonominin dışa uyumlu hale getirilmesinin bir parçası olarak ilk kez Osmanlı paralarında “onluk”(decimal) yönteme geçildi. 100 kuruşa eşdeğer bir altın lira basılması bu dönemin ürünüdür.⁵⁹

Tanzimat Fermanı'nın hemen akabinde süre giden parasal sıkıntılara çözüm bulabilmek için ilk kez Sultan Abdülmecit iktidarının başlarında kâğıt para basılması gündeme getirildi. Bu ilk kâğıt para *Kaime* adını taşıyordu. Sekiz yıl sonra %8 getiri ile geri ödeme güvencesi verilen *Kaime*, tahvil ya da hazine bonusu benzeri bir ödeme aracıdır. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu ilk denemesinin başarısız olduğunu kabul etmek gerekir.⁶⁰

Para darlığı Osmanlı'da zaman zaman ve yer yer yabancı paraların işlem görmesine neden olmuştur.⁶¹ İstikrarsız ekonomilerde sık görülen bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar belli ölçülerde gözlemlenebilir.

Tanzimat'la birlikte gümrük sisteminde de önemli değişiklikler olur. Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda “deniz yoluyla bir iskeleden diğer bir iskeleye ya da bir şehirden veya kasabadan diğerine kara yoluyla sevk edilen maldan iç gümrük alınır, sahilde bulunan gümrüklere ‘sevahil gümrükleri’, hudut boylarında bulunanlara ‘hudut gümrükleri’, ülke içerisinde bulunanlara ‘kara gümrükleri’ denir (di.)”⁶²

Bu durum hiç kuşkusuz iç ticareti baltalayan ve ulusal bir pazarın oluşmasını önleyen bir durumdu. Böylelikle iç pazarın bütünleşmesi önleniyor ve üretici pazar olarak kendi yerel piyasasının kısıtlı alanı ile baş başa kalıyordu. Tüm Osmanlı ülkesinin bütünleşik bir pazar olarak ortaya çıkması ve bu şekilde ulusal üretim artışının önünün açılması ise çok geç alınan tedbirlerle ve özellikle demiryolu ağı ile Osmanlı ülkesinin uzak yörelerinin birbirine bağlanması sürecinde ortaya çıkacaktır. Zafer Toprak devamla bu durumu şöyle açıklar:

“Tanzimat'ın ticaret serbestiyeti doğrultusunda aldığı en önemli kararlardan biri iç gümrüklerin perdepey kaldırmasıdır. Ayrıca dış ticaret kapsamına giren mallar iç gümrüklerden bağışık tutulmaya başlanır.”⁶³

Kapsamı giderek değişik pek çok ürünü kapsayacak biçimde genişletilen bu uygulamadan önce ürünlerin alımı ve satımı üzerinde devletin fiyat kontrolü uygulaması vardı. Devletin halkın bol ve ucuz ürün bulması yönünde uyguladığı bu politikalar, üreticilerin klasik arz-talep eğrisine göre fiyatı artan ürün üretimine yönelerek üretimi

⁵⁹ M. Belin, **Osmanlı İmp. İktisadi Tarihi**, Gündoğan Yayınları, 1999, s.469.

⁶⁰ “Piyasadaki kaime miktarı yıldan yıla artar. Başlangıçta Osmanlı kaimeyi kabul etmekte tereddüt eder. Bu nedenle kaimeler saymaca değerlerinin yüzde 30-40 altında el değiştirilir.” Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.258.

⁶¹ “Kambiyo işlevi görecekt etkin kurumların oluşmadığı bir ortamda, üretici ya da tüccar ilişki kurduğu ülke paralarını kabul etmek zorundadır. Mesela, Antalya ve İnebolu'da Mısır'a meyve ve kereste ihracı İngiliz parasını geçer akçe kılar. Keza, Üsküplü'de üzüm ticareti Bulgaristan ve Sırbistan'dan gelen napolyonlara talep doğurur.” Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.253.

⁶² Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.227.

⁶³ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.227-228.

artırması yönünde hareket etmesini de önlemiştir. İhracat da aynı politikanın devamı olarak içerdeki mal miktarını azaltacağı, buna bağlı olarak da halkın mal sıkıntısı duyacağı korkusuyla teşvik görmemiştir.⁶⁴

Gümrük duvarlarının sağladığı bu koruma 1838 den sonra daha önce de belirttiğimiz gibi ölçüsüz bir liberalleşmeyle yavaşça ortadan kalkmıştır. Böylelikle Gelişmiş ülkelerin üreticileri için Osmanlı ülkesi açık bir Pazar haline gelmiştir. Bu gelişmeye karşı durabilmek için alınması gereken önlemler ise devletin borç para bulmak için ödün vermek zorunluluğundan dolayı çok yavaş yapılabilmektedir.

Görüldüğü üzere Tanzimat'a kadar olan Osmanlı ekonomisi genel olarak parasallaşmayan, kapitalist öncesi nitelikler gösteren, geçimlik bir ekonomiyken Tanzimat'la bu durum değişmeye başlamıştır. Avrupa'da gelişen merkantilist ve paracı ekonomilerde ihracat fazlalığı esasken Osmanlı'da ithalat fazlalığı gözetilir. Kıt kaynakların yurt dışına çıkışı engellenir. İthalat için, yani içerdeki mal bolluğu için her türlü kolaylık sağlanır. Kapitülasyonların gerisinde de bu tür bir mantık yatar. Osmanlı eliti Kapitülasyonları başlangıçta kabul ederken içerdeki mal miktarının çoğalacağını düşünüyor, bunun sanayi devriminden sonra kendi üretimini etkileyeceğini hesaba katmıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda iktisadi açıdan zorlayan bir diğer konu da dış borçlar konusu olmuştur. 1854 yılında Osmanlı Devleti ilk kez İngiltere'den 3 milyon sterlin borçlandı.⁶⁵ (Bu borcun ana amacı Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamaktı.) Bu borcun kullanımının denetlenmesi için de içinde bir İngiliz ve bir Fransız'ın olduğu bir kurul oluşturuldu. 1855 yılında önemli bir düzenleme ile de, gelir ve giderlerin dilimlere ayrılmasını ve sultana özgü bir hazinenin kurulmasını öngören bir ferman yayınlandı.

Mali kaygıların iktisadi kaygılara ağır basması sonucu her alınan önlem ve cari giderleri karşılamak için her para basma olayı paranın değerini düşürmüştü ve halkın güvenini zedelemiştir. Bunu önlemek için alınan karar ise günü kurtarma çabası niteliğinde sayılabilecek, mübadele merkezleri açmak gibi bir düzenleme olmuştur. Bu uygulama da kısa sürede ikincil piyasaların oluşumuna yol açmış ve amacından sapmıştır.

Savaşın masrafları karşılanamadığı için 1855'de İngiltere'den bu kez 5 milyon sterlin borç daha alınır. Alınan borçların siyasi açıdan da bir bağımlılık yarattığı, borç veren devletlerin siyasi nüfuz sağlama aracı haline geldiği söylenebilir.⁶⁶ Bu açıdan 1860'lara kadar İngiltere'nin başı çektiği daha sonra Fransa'nın ilk sırayı aldığı söylenebilir.⁶⁷ İngiliz ve Fransız yatırımlarının yoğunlaştığı bölgelerin daha sonra bu ülkelerin siyasi ilgilerinin

⁶⁴ "Geleneksel Osmanlı ihraç politikası provizyonist bir yapıdadır. İçerde halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra ancak artan kısım ihraç edilebilir. Bu nedenle tahıl, pamuk ipliği gibi bazı temel ihtiyaç maddeleri üzerine başlangıçtan beri ihraç yasakları konmuştur. Bu tür mallar ancak özel izinle ihraç edilebilir." Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, 228.

⁶⁵ M.Berlin, **Osmanlı İmp. İktisadi Tarihi**, Gündoğan Yayınları, s.476.

⁶⁶ Pamuk, **a.g.e.**, s. 70.

⁶⁷ Pamuk, **a.g.e.**, s. 74.

yoğunlaştığı bölgeler olması (İngilizler için Irak, Fransızlar için Suriye)⁶⁸ ise emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti ile iktisadi ilişkilerin siyasi sonuçlar doğurması bakımından önemlidir.

İlk çıkartılan kaimelerin Kırım Savaşı sonunda değerinin düşmesi sonrasında bunların toplanması amacıyla 1858’de yapılan borçlanma için ilk kez Osmanlı Devleti’nin bir gelir kalemi karşılık gösterilmiştir. (İstanbul Gümrük gelirleri) Bu yapılırken “*bu gelirlerin yabancı delegelerden oluşan bir kurulun denetimi altında olması gibi onur kırıcı bir koşul sözleşmeye konulmuştu.*”⁶⁹ 1860-1861 yıllarındaki bütçelerde ise ilk kez Osmanlı bütçesi açık verdi. Sultan Abdülaziz’in bütün çabalarına ve özel hazinesinden ek ödeneği hazineye bırakması da bir süre sonra devletin önceki borçlarını ödemek için yeni borçlar alması gibi bir kısır döngünün başlamasına engel olamamıştır.

Hükümetin borçlanma ihtiyacı o kadar artmıştır ki sadece diğer ülkelerden değil ülke içindeki tefeci ve bankerlerden de ve üstelik kısa vadeli borçlanmalar da yapılmaktaydı. Hatta bu tutarlar tüm borçlar içinde giderek daha da büyük bir yer kaplamaya başladı. Osmanlı Bankası’nın kuruluşu borçlanmaya biraz daha çeki düzen verse de 1874’de kadar borçlanma büyüyerek sürmüştür. Bu yıl artık ödenemez duruma gelen borçların ana bakiyesi 191, faiz yükü de 62 milyon, toplam 253 milyon İngiliz (280 milyon Osmanlı) lirasına varmıştı. Galata bankerlerinin alacağı ise 9 milyon liraya varmıştı. Sonuçta 1875 de moratoryum (borç erteleme) ilan edilmek zorunda kalındı. Borçların yeniden yapılandırılması çabaları 1881 de Muharrem Kararnamesi ile sonuçlanmış ve devletin borç yükü yukardaki tutarın % 42’sine indirilmekle beraber Duyunu Umumiye İdaresi kurularak devletin maliyesi yabancıların kontrolüne girmiş, bazı egemenlik hakları yabancılarla devredilmiştir.⁷⁰

Muharrem Kararnamesi’nin çıkartılmasından sonra 5 yıl kadar bir zaman içerisinde devlet yeni bir borçlanmaya başvurmamıştır. Buna karşılık, devlet bankası durumunda olan Osmanlı Bankası’ndan avanslar almış, yani kısa vadeli borç akdetmiştir.

Bu arada Osmanlı’nın bankacılık faaliyetlerine de parantez içinde değinmekte fayda olabilir:

Aslında Osmanlı’ya ilk banka kurma önerileri 1838’de içerden ve dışarıdan gelir. Bu ilk öneriler geri çevrilir, çünkü Osmanlı ilk bankanın iç kaynaklarla kurulmasını istemektedir. Bank-ı Dersaadet, Babıali’nin desteğiyle bankerlerin kurduğu ilk Osmanlı Bankası’dır.⁷¹ Osmanlı parasının dış değerini sabit tutmaya yarayan bu banka Avrupa’yı etkileyen 1848 devrimlerinin etkisinden kurtulamayarak ve hayali para transferlerin de etkisiyle 1852’de kapanır. “Kaime”yi piyasadan çekmek için karşılık bulma sorunu daha önce değindiğimiz gibi müzmin bir soruna dönüşmüştür. Piyasaları allak bullak eden “Kaime”lerin toplanması için çaba harcanır. Kırım Savaşı sonrasında İstanbul’da bir ticaret bankası olarak 1856’da Bank-ı

⁶⁸ Pamuk, a.g.e., s. 82.

⁶⁹ M. Berlin, a.g.e. s.479.

⁷⁰ **Ekonomi Ansiklopedisi**, C.2, Milliyet Yayınları, Nisan.1988, , s.713.

⁷¹ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.257.

Şahane-i Osmani kurulum ve “tedavüldeki kaimeleri kaldırması koşuluyla devlet bankası ayrıcalığı verilir.”⁷²

Osmanlı Bankası'nın kuruluşu 1863'tür. Babıali Hükümeti bu banka faaliyette bulunduğu sürece kâğıt para basmamayı ya da başkasına bu hakkı vermemeyi kabul eder. Karşılık oranı ilk iki yılda %50 iken 1885 de 3'te 1 oranına düşer. Bankanın kâğıt paraları altına çevirme taahhüdü sadece İstanbul içinde geçerlidir.

Halkın banknotlara yaklaşımı ilk başlarda çekingendir. Çünkü her yerde altın karşılığının elde edilememesi sorunu, bu kâğıt paraların elden ele dolaşımını ve bir ödeme aracı olarak kullanımını önler. Sözün kısası Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılık ve paracıl iktisadi-ticari ilişkilerin yerli yerine oturması Cumhuriyetin ilanına kadar sorun olmayı sürdürmüştür.⁷³

Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Ortaçağ tarım toplumundan kapitalist üretim ilişkilerinin belirginleştiği paracı bir iktisadi sisteme geçişi uzun süreli ve gel-gitli, sancılı bir süreç içinde olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi anlamda attığı en önemli ve en son adımlardan biri de geç de olsa Kapitülasyonları kaldırmaktır. Fatih zamanında Cenevizlilere verilen kapitülasyonlar daha sonra birçok ülke için verilmiştir. Bu kapitülasyonlar, yani ayrıcalıklar ilk başta ticari olma niteliğini taşıyarak giderek verilen devletle ilişkilerden bir çıkar sağlamak gibi düşüncenin de etkisiyle siyasal bir nitelik kazanmıştır.⁷⁴ Kapitülasyon verilen ülkelerin sayısı da giderek artmıştır. Avrupa ülkelerinin hemen hepsine verilen bu ayrıcalıklar çok uzak bir bölgede olmasına rağmen ABD'ye (1830), Güney Amerika'da Brezilya'ya (1858) bile verilmiştir. Hatta burada ilginç olan bir nokta Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan Yunanistan'a bile 1855'de Kapitülasyon hakları verilmiş olmasıdır.⁷⁵ Bu sayede yabancı tüccarlar gümrük vergilerini çok düşük oranda öderken yerli tüccarlara göre büyük avantajlar sağlıyorlardı. Ayrıca yabancı tüccarlar hukuki ayrıcalıklara da sahip oluyordu ve bu durum zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini kısıtlayan bir hal alıyordu.⁷⁶

Osmanlı Devleti kapitülasyonların yarattığı sıkıntıyı kavramış olmakla birlikte kaldırmak için çok uğraşmasına rağmen bunu ancak İttihat ve Terakki iktidarı döneminde 1. Dünya Savaşı'na girdikten sonra, 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere, 4 Eylül 1914 tarihli bir hükümdarlık kararnameyle kaldırmayı başarmıştır. Bu karara Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya⁷⁷, hatta İran bile tepki göstermiştir.⁷⁸ 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ve İstanbul'un işgali sonrasında Kapitülasyonlar 19 Ocak 1919'da

⁷² Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.260

⁷³ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.263.

⁷⁴ Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, Şubat 2018, s. 185.

⁷⁵ Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 186.

⁷⁶ Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 187.

⁷⁷ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap**, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Haziran 2004, s.49.

⁷⁸ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.416.

tekrar yürürlüğe konmuş⁷⁹ ve sonunda ancak Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Türkiye bu beladan kurtulabilmiştir.

3.3. Osmanlı Borçlarının Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dış borçlanması, Kırım Savaşı sonrası 1854'te, Londra ve Paris borsalarında 3.3 milyon sterlinlik tahvil satarak gerçekleşti.⁸⁰ Bu ilk alınan borçtan sonra Osmanlı Devleti, bir bakıma borç-faiz sarmalına girmiş ve "kartopu" gibi büyüyen borçlarını ödeyemeyince 1875'de iflasını ilan etmiş ve 1881'de de *Duyun-u Umumiye İdaresi* kurularak Osmanlı Maliyesi Avrupa devletlerinin denetimine girmiştir.⁸¹

20.yüzyılın başlarına kadar bu borçlanmalar sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 yılları arasındaki toplam borcunun 359 milyon Osmanlı lirası düzeyinde olduğu tahmin edilmektedir.⁸² Bu dönemdeki borçlanmaların çoğu eski borçları ödemek üzere gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Bankası'nın olması borçlanmayı kolaylaştırmış, bu arada İngiliz ve Fransız piyasaları yanında Almanya'dan da borçlanmaya başlanılmıştır. Bu borçlar için yine yukardaki gibi belirli devlet gelirleri tahsis edilmişse de borçlanma koşullarında 1881'den önceki döneme göre görece olarak daha elverişli koşullar elde edilebilmiştir. Devletin bu dönemdeki dış itibarının daha iyi olmasının bunda önemli rolü olmuştur. Ancak borç ve faiz geri ödemelerinin Osmanlı Devleti'nin yıllık harcamalarındaki payı büyümeye devam etti ve 1910-1911 döneminde de %33'e vardı.⁸³

Osmanlı İmparatorluğu dış borçlanmaya 1. Dünya Savaşı sürecinde daha çok müttefiki Almanya ve bir miktar da diğer müttefiki Avusturya ile devam etmiştir. Bu sırada *Duyun-u Umumiye İdaresi* Türkiye'de faaliyetlerini sürdürmekle birlikte İtilaf Devletleri tebaasına ödemede bulunması mümkün olmamıştır. Savaş bitip İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal ettikten sonra yeniden İtilaf Devletleri tebaasına ödemeler devam etmiştir. Ancak bu kez de Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde başlayan Milli Mücadele döneminde İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'daki etkinliği ortadan fiilen kalktığı için *Duyun-u Umumiye*, Anadolu'dan gelir tahsil etme olanağı bulamamıştır.⁸⁴

Lozan Antlaşması ile Duyunu Umumiye faaliyeti ortadan kalktı. Lozan ile Osmanlı borçlarının imparatorluktan ayrılan devletler arasında bölüştürülmesi kabul ettirilmiş ve 1925 yılında bu bölüştürme yapılmıştır. Buna göre Türkiye 17 Ekim 1912 tarihinden önceki borçların %62,23'ünü, bu tarihten sonraki borçların % 76,53'ünü ödemeyi üstlenmiştir. Bu Lozan Antlaşması'nın önemli başarılarından biridir.⁸⁵ Türkiye Osmanlı'dan kalan borçların son taksitini 25 Mayıs 1954'te ödemiştir.

⁷⁹ Turan, *Türk Devrim Tarihi 1. Kitap*, s. 91.

⁸⁰ Tezel, *a.g.e.*, s. 94.

⁸¹ Tezel, *a.g.e.*, s. 94.

⁸² Tezel, *a.g.e.*, s. 94.

⁸³ Tezel, *a.g.e.*, s. 96.

⁸⁴ *Ekonomi Ansiklopedisi, C.2*, Milliyet Yayınları, Nisan.1988, s.714.

⁸⁵ Borçların ülke bazında yüzdesel paylaşılmasına ilişkin bir tablo için bkz. (Editör). Çağrı Erhan, *Yaşayan Lozan*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2003, s. 352.

3.4. Osmanlı Sanayileşmesi

Osmanlı'da ilk sanayi örnekleri maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleri ile çalışan ve daha çok ordunun gereksinimlerini yerine getirmeye çalışan fabrikalardan ibarettir. Kurulan ilk fabrikalarından biri Defterdar (Feshane) Fabrikasıdır. Bu fabrika 1826 da yeniçeriliğin kaldırılması ve orduya fes giydirilmesi amacıyla 1835 de kurulmuştur. İlkel teknolojiyle çalışan bu fabrika 1839 da Abdülmecit'in fermanıyla sarayın Feriyye kısmına taşınır. Fes yanında aba ve halı tezgâhları da konularak dokumacılık da yapılmaya başlanır. Bu fabrikada dönen dolaplar için hayvan gücü kullanılır. Bu amaçla kırk kadar katır beslenir.

Feshane 1843-1851 döneminde yeni teknoloji ile donatılır. Batı'dan buhar gücü ile çalışan makineler getirilir. 1849 da halka da satış için çeşitli dükkânlar açılır. 1866 da Feshane yansa da 1868 de tekrar faaliyete geçer. 1877'de genişletilir, bazı teknolojik iyileştirmeler yapılır.⁸⁶

Tanzimat sanayileşmede de kilit rol oynamıştır. Ufak sanayileşme çabaları bu dönemde başlar. İzmit'te çuha, Hereke ve Bakırköy fabrikaları da 1840'da faaliyete geçer. Ancak 1838 anlaşması da geleneksel üretim üzerinde son derece yıkıcı etkiler yapar. Niyazi Berkes 1853'e geldiğinde oluşan bu durumu Edward Michelsen'den alıntıyla şöyle dile getirir:

*"...diğer taraftan, eskiden Türkiye'de yetişen ve yabancı ülkelerde büyük ünü olan Türk endüstrisinin birçok kolları şümdü tüm yok olmuştur. Bunlar arasında pamuklu endüstrisi, bugün tamamiyle İngiliz Endüstrisi tarafından sağlanmaktadır. Şam'ın çelik bıçakları, Kıbrıs'ın şeker endüstrisi, İznik'in çini endüstrisi, Teselya'nın Türk kızılı iplik boya endüstrisi hep yok olmuştur. Bütün bu endüstri kollarının bugün Türk topraklarında izi bile kalmamıştır."*⁸⁷

Görülüyor ki Osmanlı ekonomisi Batı kapitalizmine eklemlemeye başladığı ölçüde geleneksel üretim yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır. Bununla birlikte Tanzimat'la birlikte sanayileşme adımları sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu adımlardan biri de Basmahane ya da Bakırköy Bez Fabrikası'dır. Bu fabrikada çadır ve Amerikan bezi üretilir. 1850'lerin başında yeni makineler getirilir ve basma üretimine geçilir. Daha sonra basmadan vazgeçilerek bez üretimine ağırlık verilir. Üretim günde 100 topa çıkar. Fabrika havlu, hamam takımları, ipekli bezler üretiminden çok çadır bezi, çadır astarı, Amerikan bezi, elbiselik bez alanında uzmanlaşır.

Tanzimat'la birlikte faaliyete geçen bir diğer fabrika Hereke Fabrikası'dır. Bu fabrikada 50 pamuklu ve 25 ipekli tezgâhı bulunur. Fabrika 1875'de piyasaya açılır. 1891 'de halı üretimine geçilir. 1905 de bu fabrikaya bir fes imalathanesi bölümü açılır. 1918 de fabrika genişletilir ve tezgâh sayısı arttırılarak tam anlamıyla bir yünlü dokuma fabrikasına dönüşür.

Osmanlı sanayileşmesinde başı çeken dokuma sektöründen sonra gelen bir diğer alan da deridir. İlk deri atölyesi 1800'lerin başında su değirmeni çarklarından yararlanır. 1810'da bu

⁸⁶ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.238.

⁸⁷ Niyazi Berkes, **100 soruda Türkiye İktisat Tarihi, 2. Cilt**, Gerçek Yayınevi, 1970, s.322.

tesis de devlete geçer. Harbiye Nezareti'nin bünyesine geçen işletme 1842' de makinelerle donatılır. Buhar gücünden yararlanır. 1884'te bu tesise günde 260-300 çift kundura üretecek bir tesis eklenir. 1912'de Mahmut Şevket Paşa'nın girişimiyle yeni deri işleme makinaları getirilir ve kundura üretimi günde 1000 adede çıkar.

Diğer bir alan da savaş sanayidir. III. Selim dönemine kadar her türlü savaş araç ve gereci devletin gözetimi altında ülkede üretilir. III. Selim zamanında Tophane'de top ve tüfek üretimi başlar.

II. Meşrutiyet'ten sonra İmalat-ı Harbiye Müdürlüğü kurulur. Buna bağlı olarak top, tüfek, marangoz, fişek, tapa barut ve siyah barut fabrikaları vardır. Zeytinburnu'ndaki Mermi Fabrikası top için cephane üretir. Tophane'deki Tüfek Fabrikasında ise mavzer ve tüfek imal edilir. Marangoz Fabrikası ise cephane sandığı ve diğer tahta aksam üretilir.⁸⁸

Görüldüğü gibi Osmanlı Sanayileşme süreci hem geç başlamış hem de yavaş bir gelişim göstermiş, üretim bakımından da istenilen büyüklüğü yakalayamamış, sonuç olarak Cumhuriyet devrine çok cılız bir sanayi üretimi bırakabilmiştir.

Demiryolları yatırımları ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme çabaları içinde ayrı bir yer tutar. Dünyada ilk demiryolu hattı İngiltere'de 1825'te işletmeye açılırken Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki ilk demiryolu imtiyazı İngilizlere 1856 Eylül'ünde verilmiştir. 130 km'lik bu hat ancak 1867 de kullanıma açılabilmiş ve 1906'da bu hat Eğridir Gölü'ne kadar uzatılmıştır. 1886'da ise Mersin-Adana demiryolu yapılmıştır. Bununla birlikte 1880'e kadar demiryolları alanında iyiniyetli pek çok girişim, ayrılan kaynakların bazı devlet adamlarınca zimmete geçirilmesi ve denetimsizlik yüzünden istenen sonuca ulaşamadı. 1892 de İzmit-Ankara arası hattının bir bölümü bitirildi. İlk dönemlerdeki demiryolu imtiyazlarında İngiliz ve Fransız ağırlığı varken 19.yüzyılın sonuna doğru imtiyazlarda Alman sermayesi öne geçti. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin yapılan her km yol için garanti ettiği belli bir gelir yüzünden demiryolu yapımı tam bir emperyalist sömürü durumu almıştır.

Kurtuluş savaşı öncesi Türkiye sınırları içinde yapılan demiryolları şu şekildeydi:

İzmir-Aydın demiryolu:.....	610 km
İzmir-Kasaba demiryolu:.....	704 km
Mudanya-Bursa demiryolu.....	41 km
Mersin-Adana demiryolu.....	69 km
Anadolu-Bağdat demiryolu.....	2038 km
Kollarıyla birlikte İstanbul-Edirne demiryolu.....	337 km
Arpaçay-Sarıkamış-Erzurum demiryolu.....	356 km

⁸⁸ Toprak, *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2*, s. 238-241.

Toplam: 4155 km.⁸⁹

Bütün bu veriler siyasal bağımsızlığını büyük ölçüde yitirmiş, güçlü merkezi devlet anlayışının ve küçük üreticiliğin ağırlık taşıdığı, yabancı sermayeye açılmış, dışa açık, az da olsa bir büyümeyi yakalamış olmakla birlikte cılız bir sanayileşme çabasına rağmen genel olarak bir tarım toplumu görünümü veren bir ülkeye işaret etmektedir. Cumhuriyete devralınan ekonomik miras budur.

Sonuç

Osmanlı Modernleşme süreci çok katmanlı bir süreç olarak değerlendirilmek zorundadır. Bu katmanlardan biri Osmanlı İmparatorluğu'nun bu süreçte uğradığı toprak kayıplarıyla giderek küçülmesidir. Yani modernleşme çabaları en temel amaç olan toprak kayıplarını önleyememiştir. Bu noktada modernleşme çabalarının bu gidişatı belki geciktirdiğinden söz edilebilir.

Osmanlı Modernleşme sürecinin bir diğer boyutu bu süreçte devletin Batı'nın etkilerine giderek daha açık hale gelmesidir. Özellikle kapitülasyonların varlığı bu anlamda Osmanlı Devleti'nin egemenlik gücünü son derece sınırlandırmıştır. Buna ek olarak Osmanlı Devleti siyasi varlığını korumak uğruna her alanda birçok ödün vermek zorunda kalmıştır. Bir devletin egemenlik gücünü temsil eden en önemli konulardan biri olan vergi koyma ve toplama konusunda Osmanlı Devleti özellikle Duyunu Umumiye'nin kurulması sonrası mali egemenliğini bir anlamda yitirmiştir. Bu bağlamda Yahya Sezai Tezel'in kullandığı "Komprador Hükümet", yani "İşbirlikçi Hükümet" kavramı, hem Batı karşısında Osmanlı yönetici elitinin yaranmacı yapısını ve zaman zaman kendi öz çıkarı uğruna, kendi tüccar ve üretici güçlerinin çıkarı aleyhine ama Batılı hükümetler ve iktisadi çıkar gurupları lehine kararlar almaktan çekinmeyen duruşunu açıklamak için yerindedir Duyunu Umumiye. Osmanlı yönetici elitinin bu anlayışı, yeni Cumhuriyet yönetiminin çıkardığı en büyük derslerden ve en çok mücadele ettiği tutumlardan biri olacaktır.

Osmanlı Modernleşme sürecinin diğer bir cephesini ise Osmanlı Devleti'nin varlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için ülkenin her noktasında kendi kararlarının uygulanmasını sağlamak ve sahip olduğu tüm kaynakları kendi yararına kullanmak için giriştiği merkezileşme çabaları oluşturur. Bir başka deyişle Osmanlı Modernleşme süreci aynı zamanda bir merkezileşme sürecidir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren uçtaki ülkelerle bütünleşmesi milliyetçilik akımları dolayısıyla giderek bir parçalar toplamını andıran Osmanlı İmparatorluğu özellikle telgraf ve demiryolu yatırımlarıyla bu uzak bölgelerle merkezi arasındaki bağlantıyı kuvvetlendirerek bir taraftan da ulusal bir Pazar yaratma çabası içinde olmuştur. Geç başlayan ve çok yetersiz kalan bu çabalar parçalanmayı önleyememiş, Cumhuriyet dönemine ancak bir niyet ve hedef olarak miras kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin iktisadi alanda giriştiği çabaların onun siyasi varlığına ilişkin olumlu sonuçlar üretmesi bekleniyordu ancak bu çabaların yetersizliği oranında uç bölgelerin merkezden kopuşu süreç içinde önlenemedi.

⁸⁹ A.D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, 1979, s.14-26

Görülüyor ki Osmanlı Modernleşmesi çok katmanlı bir süreçtir. Bütün bu katmanların, birbiri üzerinde etkisi olduğunu düşünebiliriz. Bu süreçte “Yarı Sömürgeleşme”, hem diğer katmanların bir sonucu hem de diğer katmanların gelişiminde bir etken olarak değerlendirilebilir.

Bu Osmanlı modernleşme sürecinin tüm çabalara rağmen vardığı sonucu bir bakıma özetler. İktisadi ve mali bağımsızlığın olmadığı bir yerde siyasi bağımsızlığın görüntüde kaldığı gerçeği Osmanlı Modernleşme çabalarının kaçınılmaz sonucu olmuştur. Bu durum Osmanlı Modernleşme sürecinin iktisadi boyutunun önemini de vurgular.

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile, bir bakıma dönemin en büyük iktisadi-askeri Avrupa gücü olan İngiltere ile açılan bir “Yarı Sömürgeleşme” süreci, yine 1918’de, Birinci Dünya Savaşı’ndan en büyük askeri ve siyasi Avrupa gücü olarak çıkan İngiltere’nin başı çektiği bir grup devlet eliyle Osmanlı Devleti’nin fiilen ortadan kalkmasıyla sona ermiştir. 1838-1918 arası 80 yıl bu anlamda askeri ve siyasi olduğu kadar iktisadi anlamda da bir çöküş dönemidir. Milli Mücadele’nin kazanılması ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ile başlayan süreç, bu 80 yıllık dönemden alınan tarihsel derslerin iktisadi alanda da ortaya konduğu yeni bir dönemdir.

Osmanlı Modernleşme süreci ve devamında Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile birlikte devam eden Türk modernleşmesi, genel olarak “tepeden inme” gibi bir nitelenmeyle bir genel eleştiri çerçevesi içine alınmıştır. Bu bakış içinde Osmanlı-Türk modernleşmesi bir “modernleştirme” sürecidir. Oysa Osmanlı-Türk modernleşme sürecinin iktisadi boyutunu düşündüğümüzde, devlet katından yukardan aşağıya doğru yapılan reformların ya da modernleştirme hamlelerinin, bu genel çerçeve içinde değerlendirildiği gibi arkasında toplumsal bir itki olmaksızın, iradeci bir düzenleyici gücün neredeyse bir tür kaprisi ve fanatizmi ile başladığı ve toplumu biçimlendirme arzusunun bir ürünü olduğu şeklinde özetlenebilecek eleştirinin doğru olmadığı net bir biçimde görülür. İktisadi alanda yapılan düzenlemeler her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun var kalma amacıyla adım attığı diğer modernleşme hamleleri gibi toplumu düzenleyici bir amacın ürünü olsalar da aradan geçen yüz yıldan fazla bir süre sonra geriye dönüp baktığımızda bu “tepeden inme” reformlar kendi savunucusu ve kendi gerekçesini oluşturacak bir toplumsal kesim üretmiştir. Dolayısıyla tepeden inme reformların savunusu devletten topluma en azından Türk toplumunun en üretici ve iktisadi olarak en güçlü kesimlerine geçmiştir. Bir başka deyişle modernleşme, özellikle iyi yaşamak ve daha çok tüketmek arzusu ile kendini belli eden kendi toplumsal kesimin arkasında durduğu bir sürece dönüşmüştür. Aradan geçen yıllarda artık yukardan aşağıya doğru akan düzenlemelerle görünür hale gelen tek yönlü akış, alttan yukarıya doğru bir talep etme haline dönüşmüş ve yön değiştirmiştir. Yani artık sahiplenilmiştir. Bir bakıma artık toplum devlet karşısında edilgenlikten kurtulmuş, devletin özne, toplumun nesne olduğu bir ilişki, devletin toplumsal talepler tarafından belirlenme isteğine yerini bırakmıştır. İktisadi olarak Türkiye’de modernleşme sürecinin en önemli sonucu bu olmuştur. İktisadi gelişmeler bu dönüşümün en belirgin olarak ortaya çıktığı alandır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Ahmad, Feroz; **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Sarmal Kitabevi, 1994.
- Akşin, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Yayınları, Kasım 2001.
- Belin, M.; **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi**, Gündoğan Yayınları, 1999.
- Berkes, Niyazi; **100 soruda Türkiye İktisat Tarihi, 2. Cilt**, Gerçek Yayınevi, 1970.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, Şubat 2018.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, Ocak 2008.
- Braudel, Fernand; **Maddi Uygarlık, Gündelik Hayatın Yapıları**, İmge Yayınları, 3. Baskı, Ankara, Mayıs 2017
- Çavdar, Tevfik; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950**, İmge Yay. 2.Baskı, 1999.
- Erhan, Çağrı (Editör); **Yaşayan Lozan**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2003.
- Karpat, Kemal; **Osmanlı Modernleşmesi**, 2002, İmge Yayınları, 2002.
- Köker, Levent; **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, Temmuz 1995.
- Küçük, Yalçın; **Aydın Üzerine Tezler, C.1**, Tekin Yayınevi, 1. Baskı, Mart.1985.
- Küçük, Yalçın; **Tekeliyet**, Yazı-Görüntü- Ses Yayınları, Kasım 2000.
- Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Noviçev, A.D.; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, 1979.
- Ortaylı, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, 29. Baskı, İstanbul, Kasım 2009.
- Pamuk, Şevket; **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, Şubat 202.,
- Tezel, Yahya Sezai; **Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. baskı, İstanbul, Ağustos 2015.
- Timur, Taner; **Osmanlı Çalışmaları**, İmge Yayınları, 4. Baskı, Ankara, Ekim 2010.
- Timur, Taner; **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ocak 2001.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Toprak, Zafer; **Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mayıs 1994.

Turan, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap**, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Haziran 2004.

Makaleler

Eldem, Edhem; “*Osmanlı Devleti ve Fransa, 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı bir Bakış*” **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993, Ankara, **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, İstanbul, 1998.

İnalçık, Halil; **Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış**, Doğu-Batı Dergisi, Yıl 4, Sayı 17, Kasım, Aralık, Ocak 2001-2002, (s.9-36)

Ortaylı, İlber “*19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine*”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Turhan Kitabevi, İkinci Baskı, Nisan 2004, (s.105-108)

Pamuk, Şevket; “*Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi*”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı 17, (s.37- s.44)

Tabakoğlu, Ahmet; “*Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi*”, **Türkler Ansiklopedisi, Cilt 14**, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, (s.369-s.424)

Toprak, Zafer; (Hazırlayan: Sina Akşin) **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, 1600-1908, Milliyet Yayınları, Tarihsiz, (s.219-271)

Ansiklopediler

Ekonomi Ansiklopedisi, C.2, Milliyet Yayınları, Nisan.1988.